

# دگرگونی ورودی دهم (مسجد جامع اصفهان) در گذر زمان<sup>۱</sup>

## نسرین پورعیدی وند<sup>۲</sup>

### عیسی اسفنجاری کناری<sup>۳</sup>

استادیار دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان

کلیدواژگان: مسجد جامع اصفهان، مدرسه مظفری، ورودی شمالی.

### چکیده

ورودی مفصل ارتباطی بین درون و بیرون بنا است که، علاوه بر نسبت سنجیده آن با گذرهای مجاور، نقش تنظیم‌کننده ارتباطات درونی و بیرونی را دارد. ورودی شمالی مدرسه مظفری یکی از ورودی‌های ده‌گانه مسجد جامع اصفهان معرفی شده است. فضای ورودی بخشی از ساختار آل مظفری بنا است که، به دلیل تغییرات و الحاقات متعدد، آنچه امروزه از این ورودی مشاهده می‌شود فضایی گنگ و دارای ابهام است. هدف از این پژوهش شناسایی، تحلیل، و رفع ابهام پیرامون این فضا و فهم نقش گذشته آن با استفاده از بررسی‌ها و برداشت‌های دقیق میدانی، کنکاش در ساختار موجود، بررسی اسناد و مدارک مکتوب، و همچنین مقایسه تطبیقی است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این فضا در مقایسه با ۹ ورودی دیگر مسجد جامع و بر اساس شواهد موجود فاقد اندام‌هایی نظیر پیش‌طاق، درگاه، سردر، دالان، یا هشتی است. همچنین وجود گنبدی‌های متعدد و یک زوج پلکان در بدنه بیرونی مجاور این فضا و فاصله بین آن و گذر شمالی مسجد و آثار معماری موجود در این

### ۱. مقدمه

فاصله همگی حاکی از این است که حد فاصل این فضا تا گذر شمالی مسجد ساختارهایی داشته که امروزه به طور کامل از میان رفته‌اند. چنین فرایندی سبب شده این فضا به‌مرور از یک مفصل ارتباطی درونی به یک سردر ورودی مرتبط با گذر شمالی مسجد مبدل شود.

اصفهان یکی از کانون‌های مهم تمدنی، سیاسی، و مذهبی در ادوار مختلف بوده است. همین امر سبب شده به دنبال هر رخداد و تغییر سیاسی و مذهبی و اجتماعی، تغییراتی در مسجد جامع ایجاد شود.<sup>۴</sup> این تغییرات تجربیات معماری سیزده قرن تاریخ شهر اصفهان را در بر دارد و به همین لحاظ می‌توان بسیاری از سبک‌های تاریخ معماری ایران را در آن بازخوانی کرد.<sup>۵</sup> این مسجد مجموعه‌ای از مداخلات عباسیان، آل بویه، سلجوقیان، ایلخانیان، مظفریان، تیموریان، صفویان، و قاجار است.<sup>۶</sup> مجموع این مداخلات متنوع کالبدی شاکله امروز بنا را ایجاد کرده‌اند. در زمان فرمانروایی سلاطین آل مظفر

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول است با عنوان طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان که به راهنمایی نگارنده دوم در گروه مرمت بنا دانشکده حفاظت و مرمت دانشگاه هنر اصفهان در دی‌ماه ۱۳۹۵ دفاع شده است. نگارندگان بر خود واجب می‌دانند که از کارشناسان محترم پایگاه میراث جهانی مسجد جامع اصفهان آقایان مهندس کارگر، مهندس درخشان‌فر و خانم مهندس زینلی، که سخاوتمندانه اطلاعات و تجارب خود را در اختیار قرار دادند، مراتب قدردانی و تشکر ویژه خود را ابراز کنند.

۲. کارشناس ارشد مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان. نویسنده مسئول؛

pooreidivand.1989@yahoo.com

3. e.esfjanari@au.ac.ir

۴. باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی و دیگران، مساجد جامع ایران: مسجد جامع اصفهان، ص ۵.

۵. عبدالله جبل‌عاملی، «مسجد جامع اصفهان»، ص ۴.

6. F. Saiedi & B. Genito,

"FROM THE EXCAVATION TO THE ARCHIVE: ADAMI", p. 101.

### پرسش‌های پژوهش

۱. تغییرات و الحاقات پلان اولیه (مظفری) فضای موسوم ورودی چگونه بوده است؟

۲. آیا ساختارهای موجود در لبه شمالی مدرسه مظفری یک سردر ورودی است؟

۳. با چه دلایلی سردر ورودی بودن آن رد یا تأیید می‌شود؟

بخش‌های مهمی نظیر مدرسه مظفری ساخته شد.<sup>۷</sup> این بنا کتیبه‌هایی با نام خلفای راشدین دارد. شاید به همین دلیل در دوره صفوی مورد بی‌توجهی بود،<sup>۸</sup> در نتیجه بخش عظیمی از آن تخریب شد. در ادامه، شبستان ایوان شمالی و رواق‌های شرقی بازسازی شدند. الحاق شبستان شمالی سبب شد بسیاری از لایه‌های قدیمی‌تر در پس لایه‌های جدیدتر پنهان شوند. بنا بر گفته گرابار،

ورودی شمالی مدرسه مظفری احتمالاً ورودی اصلی بنا بوده است، زیرا در دوره آل مظفر تعالیم مذهبی و محافل صوفیانه بر نموده‌های رسمی قدرت تفوق داشت و راه‌های دسترسی اصلی مسجد هنوز از سمت شمال بود.<sup>۹</sup>

همچنین بنا بر سایر پژوهش‌ها در بناهای این دوره ورودی اصلی بر روی محور طولی و ورودی فرعی بر روی محور عرضی بوده است.<sup>۱۰</sup> اما آیا این فضایی که در کتاب‌ها و نقشه‌ها ورودی معرفی شده و بر روی محور طولی بنا قرار دارد، سردر ورودی اصلی بنا است یا، فقط به دلیل استقرار آن در آخرین بدنه موجود مرتبط با گذر، سردر تلقی شده، چرا که فضای ورودی نسبت به سایر فضاها و اجزای هر واحد معماری ویژگی‌ها و امتیازات خاصی دارد، به طوری که علاوه بر کارکرد اصلی آن، به منزله یک فضای ارتباطی، از لحاظ بصری و ادراکی نیز فضایی رابط بین یک بنا با فضاهای شهری است.<sup>۱۱</sup> به طور کلی ابهام و گنگ بودن علاوه بر ورودی دهم مسجد جامع اصفهان در بناهایی همچون سردر مسجد جامع ارگ بم و مدرسه امامی اصفهان نیز مشاهده می‌شود. در این پژوهش تلاش شده که، با بررسی شواهد موجود در فضای موسوم به ورودی و ساختارهای مجاور آن و همچنین مقایسه آن با ۹ ورودی دیگر مسجد جامع اصفهان، ابهامات در مورد این فضا رفع گردد.

### ۲. پیشینه تحقیق

پژوهشگران بسیاری بر روی مسجد جامع اصفهان تحقیقات اساسی انجام داده‌اند، از جمله گالدیری، گدار، گرابار، پوپ، هیلن‌براند، ویلبر، معماریان، آیت‌الله‌زاده شیرازی، پیرنیا، و ماهرالنقش.<sup>۱۲</sup> تعدادی از محققان نیز به بررسی تزیینات، کتیبه‌ها، و نقاشی‌های دیواری مسجد جامع پرداخته‌اند، از جمله هنرفر، رفیعی مهرآبادی، حلیمی، قوچانی، و یانگ.<sup>۱۳</sup> مدرسه مظفری بخشی از تحولات دوران آل مظفر است و در اکثر منابعی، که در آن‌ها به مسجد

۷. آندره گدار و دیگران، آثار ایران (۴)، ص ۶۱.  
۸. محمدحسن جابری انصاری، تاریخ اصفهان و ری و همه جهان، ص ۱۹۸.

9. O. Grabar, *The Great Mosque of Isfahan*, p. 60.

۱۰. عیسی اسفنجاری کناری، «مطالعه و پژوهش معماری مسجد جامع ده نو میبد»، ص ۲۵.  
۱۱. حسین سلطان‌زاده، فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، ص ۱۰.

۱۲. نک: ائوچنیو گالدیری، مسجد جامع اصفهان؛ آندره گدار و دیگران، آثار ایران؛ اولگ گرابار، مسجد بزرگ اصفهان؛ آرتور پوپ، معماری ایران؛ رابرت هیلن‌براند، معماری اسلامی؛ فرم عملکرد و معنی؛ دونالد نیوتن ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان؛ غلامحسین معماریان، مسجد جامع اصفهان؛ باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی و دیگران، مساجد جامع ایران: مسجد جامع اصفهان.

۱۳. نک: لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان؛ محمدحسین حلیمی، زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان؛ عبدالله قوچانی، گفتگوی شخصی با پورعبیدی‌وند؛

M. Jung, *The Wall Paintings of the Great Mosque of Isfahan*.



۱۴. نک: دونالد ویلبر و لیزا گلمبک، معماری تیموری در ایران و توران.
۱۵. نک: احمد صالحی کاخکی و دیگران، «بررسی اجمالی طرحهای دوره آل مظفر بر اساس نقوش کاشیکاریهای صفة عمر در مسجد جامع اصفهان».
۱۶. مصطفی مهدی حسین‌آبادی، مطالعه و بررسی ادوار مختلف تاریخی و معماری مدرسه مظفری و چگونگی وابستگی آن به مسجد جامع اصفهان، طرح مرمت و بازسازی جبهه شرقی مدرسه مظفری.
۱۷. نک: خاطره کریمی، گزارش تعمیرات مسجد جامع اصفهان.
۱۸. نک: فرنگیس خلیلی، بررسی آسیب‌ها و تعمیرات صورت گرفته در سردر شمال شرقی مسجد جامع اصفهان.
۱۹. نک: نادر خطیبی، بررسی و مطالعه تزئینات و عملکرد ورودی در مسجد جامع اصفهان (مرمت کتیبه سردر باب الدشت).
۲۰. نک: عیسی اسفنجاری و امیرحسین کریمی، مطالعه، آسیب‌شناسی و طرح حفاظت سردر مسجد جامع ارگ بم.
۲۱. محمود کتبی، تاریخ آل مظفر، ص ۱۵.
۲۲. محمدحسن میرحسینی، آل مظفر، ص ۱۵-۲۳.
۲۳. میرجعفری، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، ص ۶.
۲۴. تهمنه رئیس‌السادات و دیگران، «نقش آل مظفر در تمدن اسلامی»، ص ۹۱.

و کرمان را به سلطان عمادالدین احمد واگذاشت.<sup>۲۶</sup> از سایر حکمرانان این دوره می‌توان به شاه زین‌العابدین، شاه منصور و شاه یحیی اشاره کرد. درنهایت تیمور آخرین بازماندگان این سلسله را در سال ۷۹۵ق در ماهیار قمشه به قتل رساند.<sup>۲۷</sup>

اصفهان در سال ۷۵۷ق به دست مظفریان افتاد. اولین حاکم این سلسله در اصفهان شاه سلطان بود.<sup>۲۸</sup> پس از آن شاه محمود مدت زمان نسبتاً طولانی‌تری از بقیه حاکمان مظفری، از ۷۶۰ تا ۷۷۶ق، در اصفهان حکومت کرد. بعد از او کرسی سلطنت به ترتیب به سلطان اویس، سلطان زین‌العابدین، پهلوان خرم، ابویزید، امیر مجدالدین مظفر کاشی رسید،<sup>۲۹</sup> تا اینکه در سال ۷۸۹ق امیر تیمور مردم اصفهان را به قتل رسانید<sup>۳۰</sup> و حکومت اصفهان را به سلطان محمد پسر بزرگ شاه یحیی داد. ولی سلطان زین‌العابدین به همراه امیر مجدالدین مظفر کاشی اصفهان را گرفتند؛ اما شاه منصور در سال ۷۹۳ق اصفهان را به دست گرفت و امیر مجد کاشی را کشت و سلطان زین‌العابدین را نابینا و تبعید کرد. امیر تیمور در یورش دوم امیرزاده محمد سلطان را به اصفهان فرستاد که آنجا را متصرف شد و در سال ۷۹۵ق به طور کامل این سلسله را از بین برد.<sup>۳۱</sup> از جمله بناهای مظفری اصفهان می‌توان به مدرسه مظفری (۷۶۸ق)، مدرسه امامی یا بابا قاسم (۷۵۵ق)، مدرسه و آرامگاه سلطان بخت آغا (۷۶۹ق) اشاره کرد.

#### ۴. مسجد جامع اصفهان

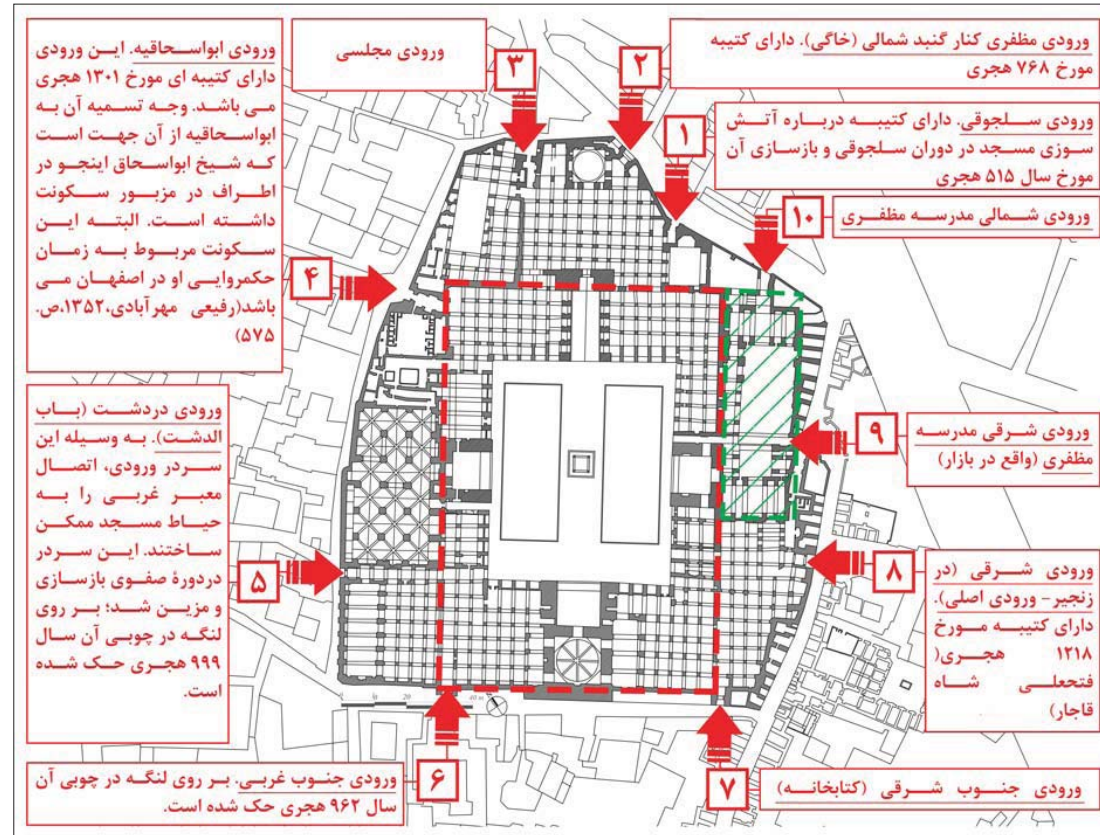
مسجد اولیه به احتمال قریب به یقین در سال ۱۵۶ق ساخته شد.<sup>۳۲</sup> در سال ۲۲۶ق پس از اصلاح جهت قبله در زمان خلافت ابوعلی بن رستم<sup>۳۳</sup> مسجد تخریب و مسجد جدیدی به صورت شبستانی و با دیوار خشتی ساخته شد.<sup>۳۴</sup> در قرن چهارم (دوره آل بویه) با کم کردن از فضای باز صحن یک دهانه با ستون‌های آجری دارای نقوش هندسی به شبستان‌های سرپوشیده دور آن اضافه گردید.<sup>۳۵</sup> مسجد جامع بزرگ‌ترین تغییر را از نظر کالبد

جامع اصفهان پرداخته‌اند، موجود است؛ ولی به طور ویژه در مورد مدرسه مظفری بررسی‌های اندکی صورت گرفته است. ویلبر و گلمبک در کتاب خود به بررسی بنا پرداخته و پلانی از بخش‌های مظفری بنا ارائه کرده‌اند.<sup>۳۴</sup> همچنین صالحی کاخکی و همکارانش نقوش دوره آل مظفر در کاشی‌کاری‌های صفة عمر را بررسی و آن‌ها را با کاشی‌کاری‌های مسجد جامع یزد مقایسه کرده است.<sup>۳۵</sup> حسین‌آبادی به بررسی و طرح بازسازی جبهه شرقی مدرسه پرداخته است.<sup>۳۶</sup> علاوه بر این، گزارش اقدامات باستان‌شناسی در جبهه جنوبی بنا (صفة عمر و شبستان محراب) و جنوب حیاط و جبهه شرقی در مرکز اسناد میراث فرهنگی موجود است.<sup>۳۷</sup> در کمتر پژوهشی به بررسی ورودی‌های مسجد جامع اصفهان پرداخته شده است، از این بین خلیلی به بررسی آسیب‌ها و تعمیرات صورت گرفته در سردر شمال شرقی<sup>۳۸</sup> (ت ۱- ش ۱) و خطیبی به مرمت کتیبه سردر باب الدشت<sup>۳۹</sup> (ت ۱- ش ۵) پرداخته‌اند. در خصوص ورودی‌های آل مظفر پژوهشی به طور ویژه نشده است؛ اما از این بین اسفنجاری و کریمی به مطالعه و حفاظت از سردر مسجد جامع بم بعد از زلزله پرداخته‌اند که به کشف زوج‌منار سردر ورودی منجر شده است.<sup>۴۰</sup>

#### ۳. آل مظفر

در فاصله مرگ ابوسعید (ایلخان مغول) تا استیلای قطعی تیمور به مدت حدود ۶۰ سال حاکمان محلی مدیریت امور را در دست داشتند. از جمله آن‌ها می‌توان به آل مظفر اشاره کرد.<sup>۴۱</sup> مبارزالدین محمد اولین حکمران این سلسله ابتدا یزد و سپس کرمان، فارس، لرستان، و اصفهان را گرفت.<sup>۴۲</sup> آن‌ها حکومت نسبتاً مقتدری را در جنوب و قسمتی از عراق عجم تشکیل دادند.<sup>۴۳</sup> امیر مبارزالدین محمد را «شاه غازی» و «محتسب» لقب دادند.<sup>۴۴</sup> او به علت تحقیر و تهدید فرزندانش شبانه توسط آن‌ها کور شد.<sup>۴۵</sup> پس از این واقعه، شاه شجاع زمام امور را در دست گرفت و حکومت ابرقو و عراق عجم را به شاه محمود

داخلی و خارجی در قرن پنجم و ششم هجری به خود دیده است، از آن جمله می‌توان به حذف ۲۴ ستون برای ساخت گنبد نظام الملک<sup>۳۶</sup> و ساخت گنبد تاج الملک به صورت مستقل و مجزا از بناهای اطراف<sup>۳۷</sup> اشاره کرد. پس از آن با ساخت چهار ایوان، مسجد شبستانی به مسجد چهار ایوانی گنبددار تبدیل شد.<sup>۳۸</sup> علاوه بر موارد فوق شبستان جنوب شرقی نیز از اقدامات دوره سلجوقی است.<sup>۳۹</sup> در دوره ایلخانی شبستان و محراب الجایتو ساخته شد<sup>۴۰</sup> و همچنین نمای داخلی حیاط از یک به دو طبقه تغییر یافت.<sup>۴۱</sup> در قرن هشتم (دوره آل مظفر) قسمتی



۲۵. حسینقلی ستوده، تاریخ آل مظفر، ص ۱۱۹.
۲۶. عباس اقبال آشتیانی، تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، ص ۴۲۶.
۲۷. ستوده، همان، ص ۲۷۱.
۲۸. اقبال آشتیانی، همان، ص ۴۲۰-۴۲۱.
۲۹. ستوده، همان، ص ۱۹۸-۲۳۴.
۳۰. کمال الدین عبدالرزاق سمرقندی، مطلع سعدین و مجمع بحرین، ج ۱، ص ۵۶۹.
۳۱. کتبی، همان، ص ۱۲۳-۱۳۶.
۳۲. حافظ ابونعیم اصفهانی، ذکر اخبار اصفهان، ص ۱۳۰.
۳۳. مفصل بن سعد مافروخی اصفهانی، محاسن اصفهان، ص ۸۹.
۳۴. گالدیری، مسجد جمعه اصفهان در دوران آل بویه، ص ۱-۲۲.
۳۵. همو، مسجد جامع اصفهان، ص ۱۹۶-۱۹۷.
۳۶. آیت‌الله زاده شیرازی و دیگران، همان، ص ۳۸.
۳۷. گالدیری، همان، ص ۱۹۸.
۳۸. همان، ص ۲۱.
۳۹. گدار، «مسجد جامع عتیق اصفهان»، ص ۶۵.
۴۰. گدار و دیگران، همان، ص ۲۸۷.
۴۱. معماریان، همان، ص ۴۶.
۴۲. گدار و دیگران، همان، ص ۶۱-۶۴.
۴۳. گالدیری، همان، ص ۲۸۵-۲۸۸.

ت ۱. ورودی‌های ده‌گانه مسجد جامع بر اساس منابع موجود، مأخذ: آرشو میراث فرهنگی اصفهان.

۴) ورودی شماره ۴: این ورودی برای ارتباط حیاط مدرسه مظفری با حیاط مسجد جامع عتیق ساخته شده است.

۵) ورودی شماره ۵: امروزه برای تأمین ارتباط بین رواق‌های غربی مدرسه و شبستان ۱۸ ستون مسجد جامع تنها یک در ورودی در دهانه میانی غربی حیاط موجود است.<sup>۵۲</sup>

۶) ورودی شماره ۶: در پی مرمت‌های سال ۱۳۹۶، سردری دیگر در دهانه انتهایی غربی ایوان شمالی مشاهده شد که کتیبه‌ای به خط کوفی دارد (ت ۳).

۴۴. همان، ص ۶۶

۴۵. گذار و دیگران، همان، ص ۲۸۷.

۴۶. کالدیری، همان، ص ۶۰

۴۷. هنرفر، همان، ص ۷۱.

۴۸. جبل عاملی، همان، ص ۱۴.



ت ۲ بالا. ورودی‌های مدرسه مظفری، مأخذ: حاجی قاسمی، گنجنامه: مساجد، ص ۵۷ (اصلاح: نگارندگان).  
ت ۳ (پایین). کتیبه کوفی ورودی ۶ عکس و ترسیم: پورعیدی‌وند.

اقدامات دوره قاجار نیز می‌توان به ساخت سردر ورودی فعلی مسجد اشاره کرد.<sup>۴۸</sup> بدین ترتیب این مسجد تا به امروز به حیات خود ادامه داده است.<sup>۴۹</sup>

## ۵. ورودی‌های مسجد جامع عتیق اصفهان

بی‌شک مسجد جامع اصفهان در گستره جهان اسلام از معدود بناهایی است که این تعداد ورودی داشته است.<sup>۵۰</sup> به دلیل گسترش مسجد از مرکز به سمت پیرامون، امروزه تعدادی از ورودی‌های قدیمی‌تر مسجد (مانند ورودی‌های مستقر بر روی حصار<sup>۵۱</sup> خشتی اولیه مسجد) بخشی از فضاهای درونی مسجد محسوب می‌شوند. اما ورودی‌های فعلی که بیرون را به درون متصل می‌کنند شامل ده مورد هستند (ت ۱).

## ۶. مدرسه مظفری

همان‌طور که پیش از این معرفی شد، این بنا در جبهه شمال شرقی مسجد جامع اصفهان و در مجاورت بازار و گذر مجلسی قرار دارد. از ده ورودی مسجد جامع، ورودی‌های ۹ و ۱۰ نقش تأمین‌کننده ارتباطات بیرونی مدرسه مظفری را دارند. علاوه بر این دو ورودی، ورودی‌های دیگری نیز برای تأمین ارتباط این بنا و مسجد جامع اصفهان در بدنه جنوبی و غربی بنا هستند. از جمله ورودی‌های این مدرسه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (ت ۲):

۱) فضای موسوم به ورودی شمالی (ورودی دهم): این ورودی بر روی محور طولی بنا و در جبهه شمالی مدرسه برای ارتباط مدرسه مظفری با گذر مجلسی ساخته شده است.

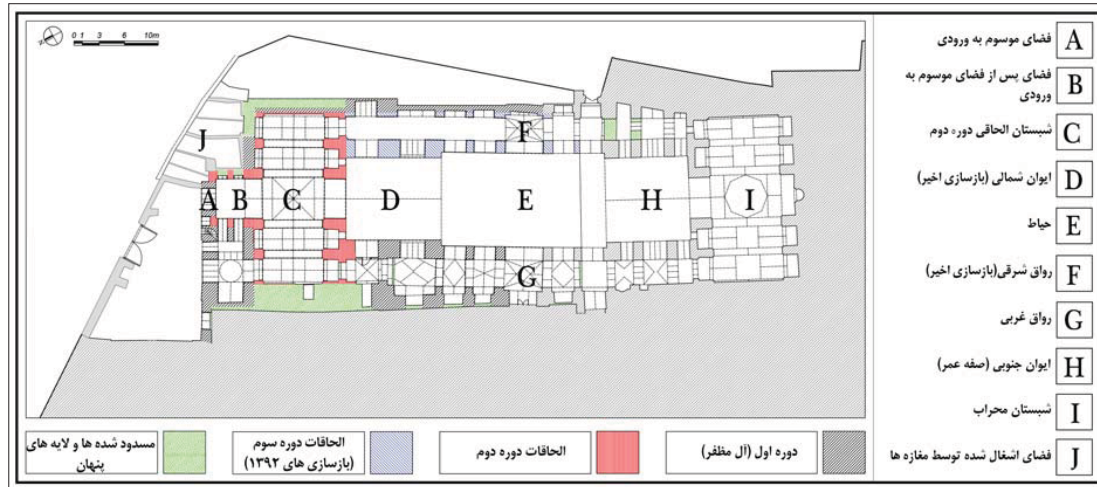
۲) ورودی شرقی (ورودی نهم): این ورودی برای ارتباط مدرسه مظفری با بازار است.

۳) ورودی جنوبی: با ساخته شدن ورودی شرقی مسجد جامع (ت ۱- ش ۸) این ورودی در داخل بنا قرار گرفته است و امروزه به فضای بلیط‌فروشی مسجد اختصاص یافته است.

بر اساس کتیبه‌های موجود در صفه عمر این بنا در سال ۷۶۸ق، در زمان شاه محمود مظفر، به دست شخصی به نام مرتضی فرزند حسن عباسی زینبی ساخته شده است.<sup>۵۳</sup> بعضی منابع آن را به عمر بن عبدالعزیز اموی و بعضی دیگر به عمر بن عبد العزیز عجلی - از آل ابی دلف - نسبت داده‌اند.<sup>۵۴</sup> این بنا در مجاورت حصار خشتی قرن سوم قمری مسجد است، به طوری که خشت‌های قدیمی ۷×۳۲×۳۲ و ۷×۳۶×۳۶ سانتی‌متر در جزه‌های طبقه دوم ضلع غربی مدرسه مشهود هستند (ت ۱). مطابق با نقشه (ت ۴) بخش خاکستری جزه‌هایی با

۴۹. برای پرهیز از تکرار و کلی‌گویی و به منظور مطالعات بیشتر در خصوص مسجد جامع اصفهان به منابع ذکرشده در پیشینه پژوهش مراجعه شود.  
۵۰. مسجد جامع دمشق: ۴ ورودی، مسجد جامع حلب: ۴ ورودی، مسجد جامع ابن طولون: ۲۱ ورودی، مسجد کوفه: ۵ ورودی.

ت ۴ (بالا). معرفی فضاها و دسته‌بندی دوره‌های جبهه شمالی بر اساس مصالح مصرفی، مأخذ: پایگاه میراث فرهنگی مسجد جامع اصفهان (اصلاح: نگارندگان).  
ت ۵ (پایین، راست). لایه‌های گچی تیموری، عکس: پورعیدی‌وند.  
ت ۶ و ۷ (پایین میان و پایین چپ). لایه‌های گچی تیموری، مأخذ: طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری، مسجد جامع اصفهان، ص ۱۴۸.



در خصوص کف بنا نیز باید اذعان داشت که اظهار نظر در خصوص کف هم نیازمند کاوش‌های باستان‌شناسی است. چرا که در گمانه‌زنی‌های انجام‌شده در مجاور فضای A (ت ۴) کفی در عمق ۱۰۴ سانتی‌متری یافته شده است.<sup>۵۹</sup> همچنین بخش شمال شرقی که امروزه با ساخت مغازه‌ها مخدوش شده است، بر اساس شواهدی، اعم از وجود دو دهانه در مغازه‌های اول-دوم و چهارم-پنجم و نقشه‌های ترسیم‌شده توسط فرانته، شرودر، و پوپ ساختاری قرینۀ بخش شمال غربی داشته است. در پلان «ت ۱۳» بخش‌های مشکی نشان‌دهندۀ ساختار مظفری هستند که در زیر لایه‌های الحاقی پنهان شده و یا از بین رفته‌اند.



۵۱. حصار محیطی (ص ۲۱۳). حصار خشتی (ص ۳۲۹). دیوار خشتی محیطی (ص ۲۴۸) از جمله نام‌هایی هستند که گالدیری برای معرفی دیواری با خشت‌هایی به ابعاد ۳۶×۳۶×۷ و ۳۲×۳۲×۷ استفاده کرده است. این دیوار در دورۀ آل مظفر، هنگام گسترش مسجد به طرف شرق، به صورت معلق باقی مانده بود، بدین معنی که قسمت فوقانی دیوار بریده و آجرهای پخته جانشین آن شده بود. بخش تحتانی نیز برای احداث درگاه‌ها به طرف فضاهای جدید کاملاً تخریب شده و قسمت قدیمی خشتی در بخش میانی باقی مانده بود (گالدیری، همان، ص ۲۴۸).

۵۲. بنا بر نقشه‌های فرانته (آرشیو میراث فرهنگی)، شرودر (گالدیری، همان، ص ۲۱۳). پاسکال کوست (پاسکال کوست، بناهای دورۀ اسلامی ایران، ص ۴۱). پوپ (پوپ، همان، ص ۱۰۸) مابین رواق‌های شرقی مدرسه و شبستان ۱۸ ستون مسجد جامع مسدود نبوده و فضاهای این دو بخش به هم مرتبط بوده‌اند.

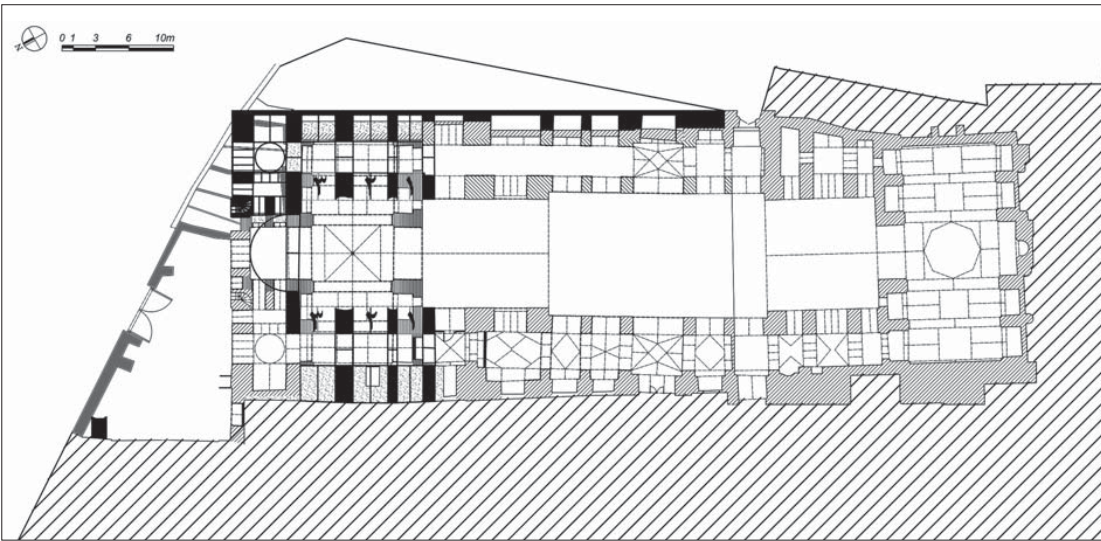
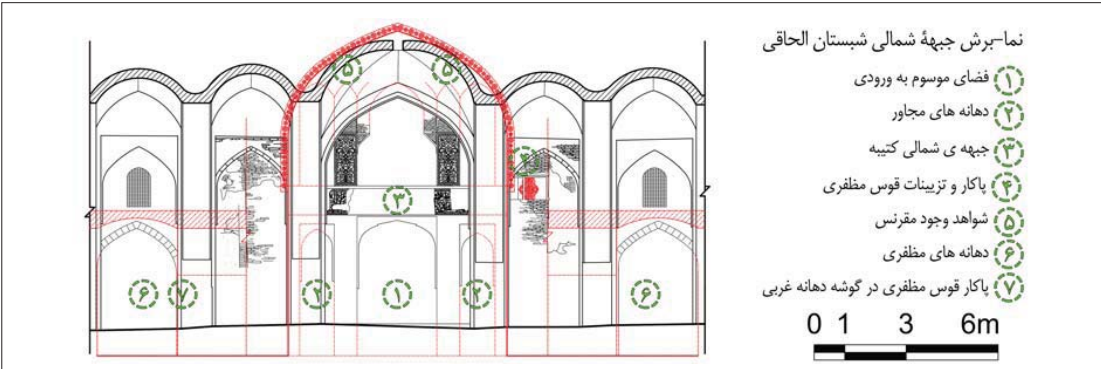
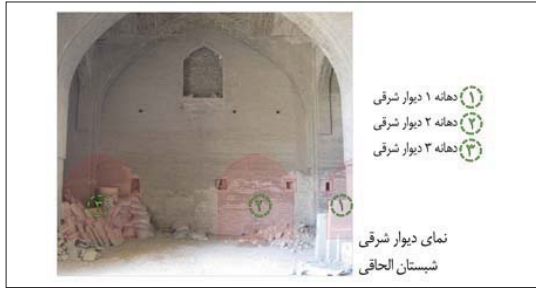
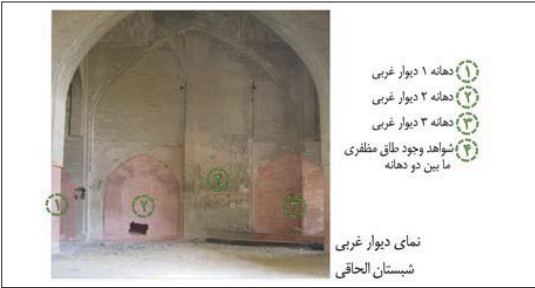
ت ۸ (بالا). وضعیت بنا قبل از بازسازی‌های اخیر، مأخذ: پایگاه میراث فرهنگی مسجد جامع اصفهان. ت ۹ (پایین). پی‌های یافته‌شده رواق‌های شرقی، مأخذ: پایگاه میراث فرهنگی، مسجد جامع اصفهان.

افغان در کتیبه‌ای به مورخ ۱۱۳۹ق در ایوان جنوبی به تعمیرات این بنا پرداخته است.<sup>۵۷</sup>

احتمالاً به دلیل بی‌توجهی صفویان به این بنا، جبهه شرقی و شمالی<sup>۵۸</sup> ویران شد. پس از آن شبستان شمالی با آجرهایی با ابعاد ۲۶×۲۶×۶ سانتی‌متر به صورت کاملاً قرینۀ شبستان جنوبی ساخته شد (ت ۸). در حفاری‌های انجام‌شده در جبهه شرقی پی‌هایی یافته شد (ت ۹) و در مرمت‌های سال ۱۳۹۲ به صورت قرینۀ جبهه غربی اجرا شد. در همین دوره نیز ایوان شمالی بازسازی شد.

## ۶. ۱. جبهه شمالی

در وضعیت فعلی شبستان شمالی قرینۀ شبستان جنوبی است. چنین تقارنی سبب شد دوره‌های پیشین در زیر لایه‌های متأخر پنهان شوند و تنها بخش نمایان دورۀ آل مظفر در جبهه شمالی فضای A و B (ت ۴) است. بر اساس شواهد موجود در دیوارهای شرقی و غربی، اعم از سونداژهای موجود که نشان‌دهندۀ پاکار سه دهانه در دیوار شرقی (ت ۱۰) و سه دهانه در دیوار غربی است و همچنین دهانه‌ پرشده کاملاً مشهود دیوار غربی و جرز مابین دهانه‌های ۲ و ۳ دیوار غربی (ت ۱۱) و همچنین دهانه‌های موجود در شاه‌نشین‌های گوشه شمال غربی و شمال شرقی (ت ۱۲- ش ۶)، می‌توان بیان کرد که رواق‌های شرقی و غربی تا سه دهانه دیگر امتداد داشته‌اند و موقعیت جرزهای مقابلشان به سبب پاکار موجود در شاه‌نشین گوشه شمال شرقی (ت ۱۲- ش ۷) کاملاً محرز است؛ اما طول جرزهای مقابل، به دلیل تخریب کامل، نامشخص است و برای رسیدن به نتایج شفاف‌تر، بررسی باستان‌شناسی ضروری است. همچنین بر اساس موقعیت پاکار قوس مظفری (ت ۱۲- ش ۴) و ترسیم قوس این فضا (بر اساس قوس‌های مشابه بخش‌های دیگر بنا) مشاهده می‌شود که تیزه قوس مظفری نسبت به تیزه قوس موجود شبستان در ارتفاع بالاتری شکل می‌گیرد.



۵۳. کتیبهٔ ثلث سفید معرق بر زمینهٔ لاجوردی در هلال صفةٔ عمر: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله المحمود العلی الماجد الذی وفق عبده المرئضی لعماره المساجد و الصلوه علی محمد المصطفی نبیه و اصحابه و التابعین لهم الذین هجروا بهم العساير فالذین استجابوا بالله و فی سبیل الله و بعد الحمد و الصلوه لقد ساعدتی الله لناسی بقوله تعالی انما یعمر مساجد الله من امن بالله و الیوم الاخر و اقام الصلوه و بقوله تعالی فی بیوت اذن الله ان ترفع و یذکر فیها اسمه یرسبح له فیها بالغدو و الاصال رجال لاتلهیهم تجاره و لا بیع عن ذکر الله و اقام الصلوه و ابتاء الزکوه ←

ت ۱۰ (بالا، راست). شواهد دیوار شرقی، عکس و اصلاحات: پورعیدی‌وند.  
 ت ۱۱ (بالا، چپ). شواهد دیوار غربی، عکس و اصلاحات: پورعیدی‌وند.  
 ت ۱۲ (میان). نما- برش موجود جبههٔ شمالی شیبستان الحاقی به همراه وضعیت پیشین این نما، برش از دهانهٔ شمارهٔ ۳ ترسیم شده است، مأخذ: طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان، ص ۱۵۳.  
 ت ۱۳ (پایین). جزرها و دهانه‌های احتمالی بر اساس شواهد موجود طول جزرهای احتمالی موجود در ایوان نامشخص و نیازمند پژوهش‌های باستان‌شناسانه است، مأخذ: همان‌جا.



## ۲.۶. ورودی دهم

ارتباطی بین دو فضا محسوب شود. در ادامه به مواردی از دلایل سردر نبودن آن اشاره می‌شود.

ورودی به منزله اولین فضای مرتبط با گذر نیازمند ویژگی‌هایی از قبیل تشخیص و خوانایی، پذیرندگی یا دعوت‌کنندگی، و... است که این ویژگی‌ها با اندام‌هایی نظیر جلوخان، سردر، منار، هشتی، پیش‌طاق، و درگاه ایجاد می‌شوند. در حالی که فضاهای ارتباطی داخلی فاقد این ویژگی‌ها و اندام‌ها هستند. مجموعه مطالعات انجام‌شده حاکی از این است که فضای A (ت ۴) سردر ورودی شمالی مدرسه مظفری نیست و تنها می‌توانسته مفصل

### ۲.۶.۱. مقایسه با سایر ورودی‌ها و سردرها

بررسی و تحلیل اندام‌هایی نظیر سردر، پیش‌طاق، و درگاه که در ساده‌ترین حالت ورودی نیز موجود هستند و به نوعی بخش جداناپذیر ورودی تلقی می‌شوند، در ورودی‌های ده‌گانه مسجد جامع عتیق یکی از مهم‌ترین شواهد این پژوهش است (ت ۱۴).

ت ۱۴. ورودی‌های ده‌گانه مسجد جامع اصفهان، مأخذ: پایگاه میراث فرهنگی مسجد جامع اصفهان و طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان، ص ۱۵۳.



۶.۲.۱. فقدان اندام‌های ورودی

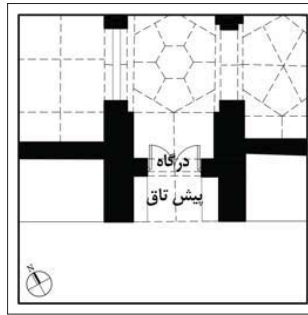
هیچ‌گونه اثری از درگاه موجود نیست. همچنین تزیینات گچی موجود در زیر پوشش این فضا وجود هرگونه درگاه را در این بخش رد می‌کند (ت ۱۵ و ۱۶).

بر اساس جدول «ت ۱۴» مجموع ورودی‌های ۱ تا ۹ (ت ۱) در ارتباط با فضای بیرون دارای سردر، پیش‌طاق، و درگاه هستند و پس از آن فضاهای داخلی مانند دالان یا هشتی قرار دارند. اما ورودی دهم (ت ۱) عاری از هرگونه نشانه‌ای از سردر، پیش‌طاق، درگاهی، و هشتی یا دالان است (ت ۱۴). تصور اینکه این فضا پیش‌طاقی بوده که درگاه در انتهای آن قرار داشته و امروزه تخریب شده است، نیز دور از ذهن است، چرا که

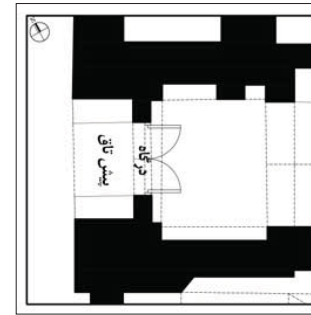
ادامه ت ۱۴. ورودی‌های ده‌گانه مسجد جامع اصفهان، ...

۶.۲.۱.۲. عدم تطابق با نمای سردر

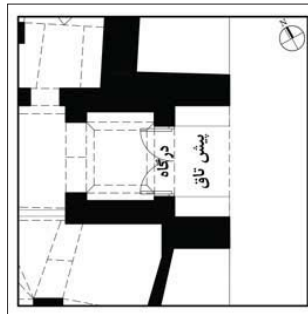
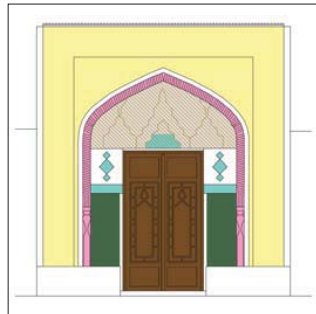
مطابق با جدول (ت ۱۴) نمای سردر فضای موسوم به ورودی دهم با سایر سردرهای مسجد جامع اصفهان کاملاً تفاوت دارد، از جمله این تفاوت‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:



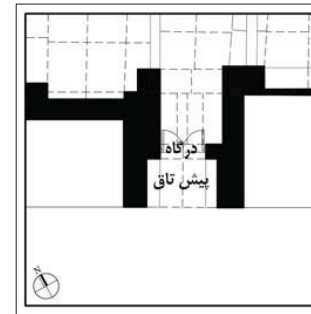
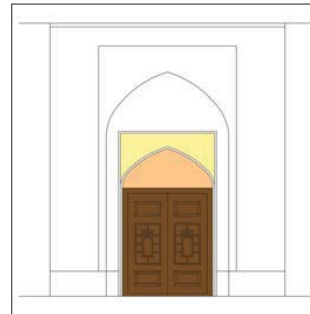
۶. ورودی جنوب غربی



۵. ورودی بایلدشت



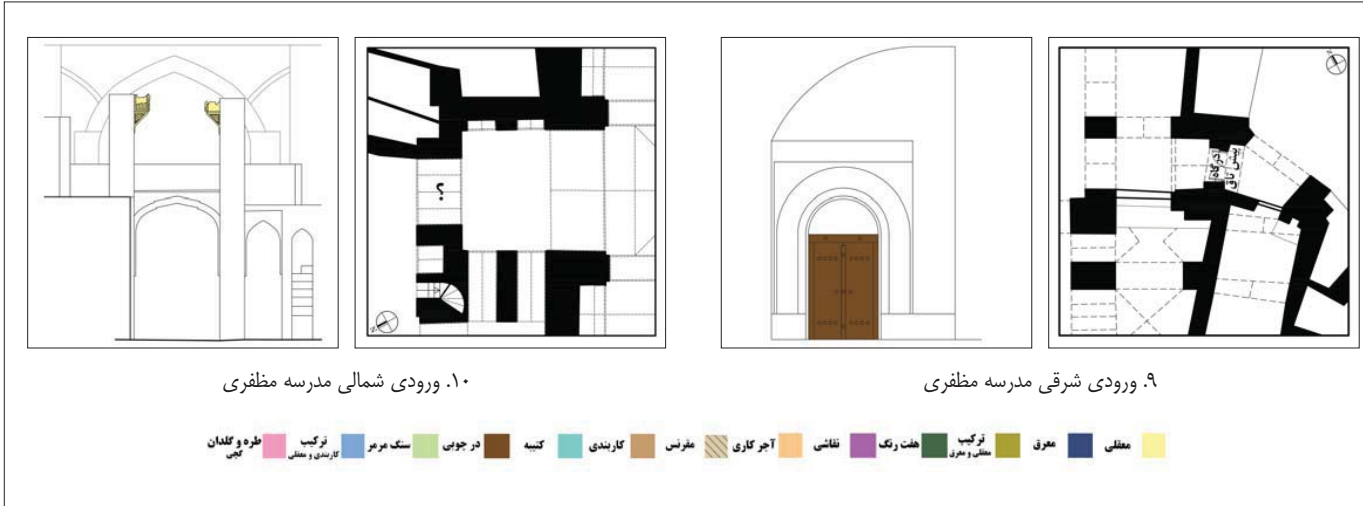
۸. ورودی اصلی (شرقی)



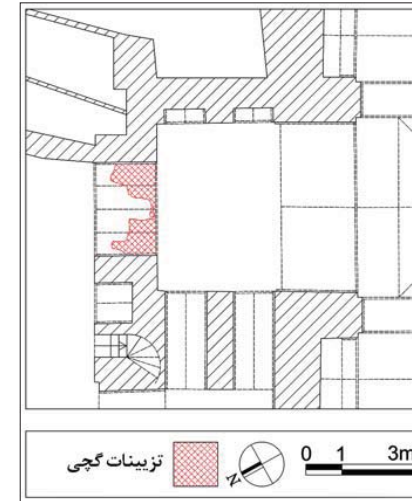
۷. ورودی جنوب شرقی: کتابخانه

معمولی، معرق، ترکیب منقش و معرق، هشت رنگ، نقاشی، آجرکاری، سفرتس، کاربندی، کتیبه، درجوبی، سنگ مرمر، ترکیب، طره و گلدان، معینی، معنی و معرق، هشت رنگ، نقاشی، آجرکاری، سفرتس، کاربندی، کتیبه، درجوبی، سنگ مرمر، ترکیب، طره و گلدان، معینی، معنی و معرق

می‌توان یکی از ویژگی‌های سبک‌شناسی این دوره هم محسوب کرد. همچنین به دلیل تزیینات معلی داخلی طبقه اول که در دو سوی این فضا هستند، به طور قطع می‌توان بیان کرد که علاوه بر فضای همکف، طبقه اول نیز به سمت درون و بیرون دوطبقه بودن نما: فضای A (ت ۴) تنها نمای دوطبقه در بین سایر سردرهای مسجد جامع اصفهان است و همانند سایر نماهای داخلی مسجد جامع و مدرسه مظفری به صورت دوطبقه اجرا شده است. البته این گرایش به ارتفاع و مطبق‌بندی را



ادامه ت ۱۴ (بالا). ورودی‌های ده‌گانه مسجد جامع اصفهان، ...



ت ۱۵ و ت ۱۶ (پایین). موقعیت تزیینات و عدم تطابق آن با پیش‌طاق و درگاه، مأخذ: طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان، ص ۱۳۳.

گشوده بوده است که این امر کاملاً با معماری درون‌گرا و فضای ورودی ناسازگار است. علاوه بر این در نمای طبقه دوم از سوی گذر بدنه آجری پشت کتیبه دیده می‌شود (ت ۱۷).

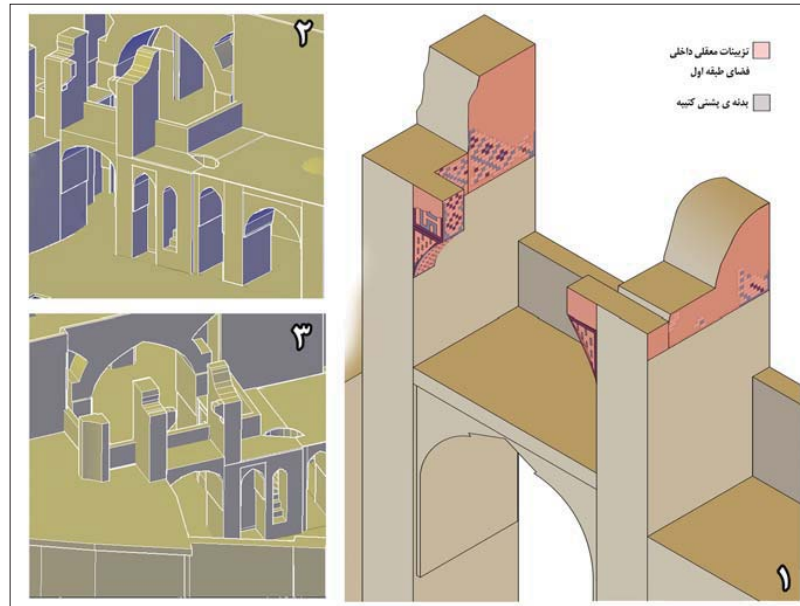
فقدان تزیینات در نمای خارجی: همان‌طور که در جدول «ت ۱۸» مشاهده می‌شود، سایر سردرهای مسجد جامع اصفهان

(غیر از سردر شرقی مدرسه مظفری) تزییناتی از جمله کاربندی، مقرنس، معقلی، کاشی معرق، و کاشی هفت‌رنگ، و... دارند؛ اما ورودی دهم تنها در دو اسپرطاق طبقه دوم دارای معقلی است (ت ۱۹).

شاید تصور شود که این جزرها، مانند بخش داخلی که بر روی همه جزوهای باقی‌مانده طبقه دوم آن تزیینات معقلی و معرق هست، تزیینات کاشی‌کاری داشته، ولی امروزه پس از گذشت چندین قرن این تزیینات از بین رفته‌اند. در پاسخ به این فرضیه باید بیان کرد که غیر از کاشی معرق‌هایی که در اسپر درگاه‌ها هستند، همه تزیینات مدرسه مظفری (معرق، معقلی، و کتیبه) در قاب‌های آجری هستند (ت ۳۱) و نبود چنین قاب‌های آجری نشان از نبود تزیینات از ابتدای ساخت این بدنه است. این فقدان تزیینات با سایر سردرهای مسجد و به‌ویژه سردرهای مظفری تطابق ندارد که در کنار سایر شواهد دلیلی بر تردید در سردر ورودی بودن این فضا است.

### ۳.۱.۲. نبود تطابق فضای B با هشتی

پیش از بیان شواهد، ابتدا وضع موجود این فضا برای خوانش آن عرضه می‌شود. به سبب الحاقات دوره دوم، بسیاری از لایه‌های اصلی آل مظفر در زیر لایه‌های الحاقی پنهان شده‌اند که



شماره	سردر	تزیین	شماره	سردر	تزیین
۱	دارای کتیبه آتش‌سوزی	آجرکاری، کتیبه، در چوبی	۶	جنوب غربی	معقلی، آجرکاری، کاربندی، در چوبی
۲	کنار گنبد شمالی (خاگی)	معقلی، معرق، ترکیب معقلی و معرق، آجرکاری، کتیبه، در چوبی	۷	جنوب شرقی (کتابخانه)	معقلی، آجرکاری، در چوبی
۳	مجلسی (این ورودی در فضای پیش‌طاق دارای نقاشی و کتیبه است که در نمای خارجی مشخص نیست).	معقلی، در چوبی	۸	شرقی (در زنجیر)	معقلی، هفت‌رنگ، مقرنس، کتیبه، درچوبی، طره و گلدان گچی
۴	ابواسحاقیه	معقلی، کتیبه، در چوبی، سنگ مرمر، ترکیب کاربندی و معقلی	۹	شرق مدرسه مظفری	در چوبی
۵	بابلدشت	معقلی، معرق، آجرکاری، کاربندی، کتیبه، در چوبی	۱۰	شمال مدرسه مظفری	معقلی

ت ۱۷ (بالا).  
 (۱) وجود معقلی‌های دو سوی فضای طبقه اول و بدنه پشت کتیبه، ۲ و ۳) سه‌بعدی فضای A، ترسیم: پورعیدی‌وند.  
 ت ۱۸ (پایین). تزیینات به‌کاررفته در سردرهای مسجد جامع اصفهان، مأخذ: نگارندگان.

→ یخافون یوماً تنقلب و الابصار و ممن یأدر و اجاز و أثر فاجاد واجتهد فی ایام سلطنته سلطان محمود خلد الله ملكه و سلطانه ببناء هذا الايوان العالی لا ینتعا مرضاه ربه و اضافه الی البناء الجامع باصفهان هذه العماره المباركه للعابدین و فیها معابدالله اضعف عبدالله مرتضى بن الحسن العباسی الزینبی عمر الله الواحد اخره حين یجازی العبادو نودوا بان طیبتم طاب الموعد فی شهر سنه ثمان و ستین و سبعماته من هجره محمد الرسول الشاهد خصه الله بالصلوات ماحمده الحامد کتبه عزیز التقی الحافظ.

۵۴. هنرفر، همان، ص ۱۳۶؛ علی جناب، آثار و ابنیه تاریخی اصفهان، ص ۶۵؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، همان، ص ۵۶۰.  
۵۵. محمدحسن جابری انصاری، همان، ص ۱۹۸.  
۵۶. هنرفر، همان، ص ۱۴۲.  
۵۷. کتیبهٔ ثلث سفید بر زمینة لاجوردی و نستعلیق سفید بر زمینة قهوه‌ای‌رنگ در دیوار غربی و شرقی صفهٔ عمر: لقد امر السلطان ←

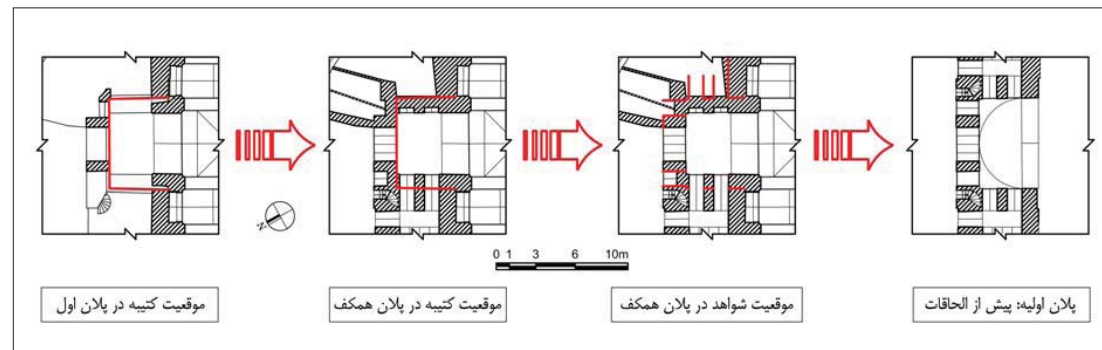
پلان: بر اساس شواهد— از جمله موقعیت کتیبه، وجود بدنهٔ گچی اولیهٔ مشهود در پشت الحاقات، درز عدم اتصال بین جرزهای الحاقی و اصلی، دهانه‌های مسدودشدهٔ مجاور فضای A (ت ۴)، سایر پلان‌های پیشین<sup>۶۱</sup>— پلان طبقهٔ همکف با ابعاد تقریبی ۶/۸۰×۴/۵۰ متر و به صورت فضای لاشکل گشوده به سمت حیاط مانند ایوان مشخص گردید. این فضا در جبههٔ شمالی سه دهانه و در هریک از جبهه‌های شرقی و غربی دو دهانه داشته است (ت ۲۱). از جمله شواهد موجود در طبقهٔ اول می‌توان به جرز منحنی کنار پلکان از بین رفتهٔ شرقی، پاکار طاق‌های از بین رفته، و شواهد موجود در دو جرز جبهه شمالی این فضا اشاره کرد (ت ۲۰).

بر اساس شواهد موجود به بررسی پلان، پوشش، و نبود تطابق این فضا با هشتی پرداخته می‌شود.



<p>آجرچینی نیم‌دایره آجرچینی مورب (درگاه) آجرچینی بخش زیر نیم‌دایره</p>			
<p>جرز کنار پلکان از بین رفته</p>	<p>دهانه‌ی مسدود شده در بنا و مغازه‌های مجاور</p>	<p>درز اتصال بین الحاقات و بدنه‌ی اصلی</p>	<p>مشاهده بدنه‌ی گچی اولیه در پشت الحاقات</p>

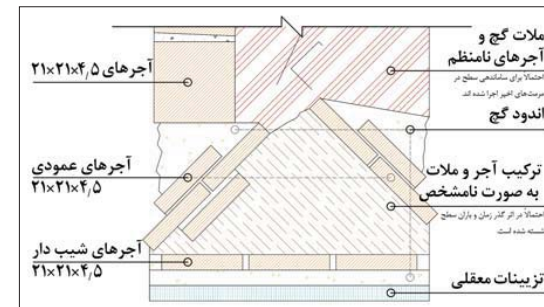
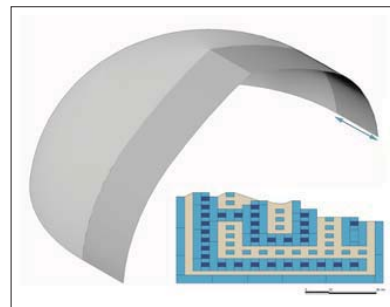
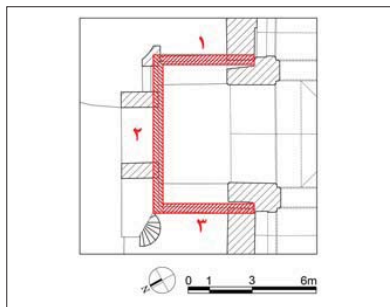
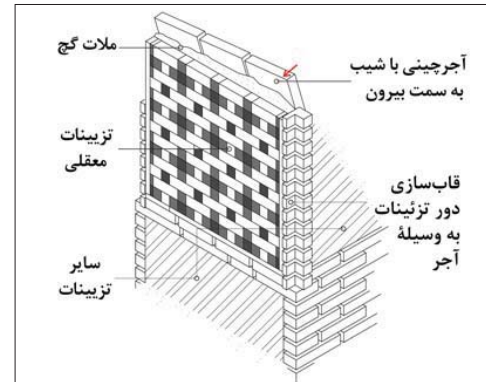
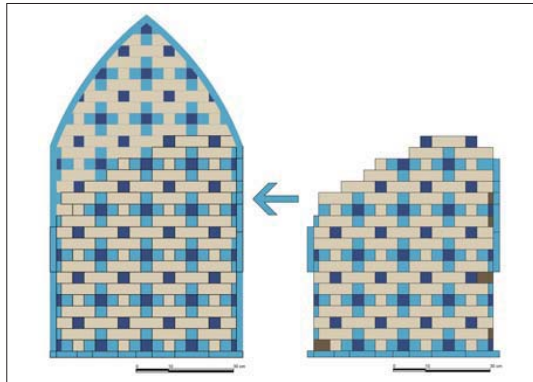
ت ۱۹ (بالا). نبود تزیینات دو جرز بالایی در بدنهٔ خارجی، عکس: پورعیدی‌وند.  
ت ۲۰ (میان). برخی از شواهد موجود در فضای B، مأخذ: طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان، ص ۱۳۱-۱۳۴.  
ت ۲۱ (پایین). پلان اولیه، مأخذ: همان، ص ۱۳۳.



به طور کلی پوشش این فضا از دو بخش تشکیل می‌شده: (۱) سرتویزه‌ای به عرض حدود ۱/۲۰ متر، (۲) فضای نیم‌گنبد پشت تویزه که تزئینات قطاربندی داشته است. کتیبه: یکی از مهم‌ترین شواهد موجود در این فضا کتیبه است که در سه جبهه شرقی (ابتدا، شمالی (میانه)، و غربی (انتها) قرار دارد (ت ۲۷). متأسفانه بخش عمده‌ای از این کتیبه تخریب شده است. از این میان بخش ابتدا و انتهای کتیبه به سبب پنهان شدن در پشت الحاقات سالم باقی مانده است. آنچه از متن کتیبه موجود است، به شرح زیر است: «بسم الله الرحمن الرحيم قال الله...اتمامه فی زمان دوله... علم ال... ه الفقير سلغر بن زنگی» (ت ۲۸).

پوشش: از مهم‌ترین شواهد موجود در مورد پوشش فضای B (ت ۴) می‌توان به بخش بالایی دو جرز جبهه شمالی اشاره کرد، این دو جرز در بالاترین بخش خود معقلی‌هایی دارند که حدوداً یک‌سوم بالای آن‌ها از بین رفته است (ت ۲۲). بر اساس تکمیل معقلی‌ها و انطباق آن‌ها با جمع شدن و خیز موجود که با سه آجر با شیب متمایل به سمت بیرون ایجاد شده است (ت ۲۳ و ۲۴) و همچنین جزئیات موجود در روی این جرزها (ت ۲۵) می‌توان بیان کرد که احتمالاً در گذشته پوشش این فضا مقرنس یا قطاربندی داشته است. علاوه بر فضای نیم‌گنبدی که احتمالاً دارای مقرنس‌هایی با تزئینات معقلی بوده، در جلوی این پوشش (رو به داخل بنا) تویزه‌ای قرار داشته که امروزه تنها بخش اندکی از معقلی‌های آن باقی مانده است که به نظر شبیه خط بنایی است (ت ۲۶).

ت ۲۲ (بالا، راست). جرز شرقی، مأخذ: همان، ص ۱۳۶.  
ت ۲۳ (بالا، میان). آجرهای مورب روی جرز شرقی، مأخذ: همان‌جا.  
ت ۲۴ (بالا، چپ). تکمیل معقلی جرز شرقی، مأخذ: همان، ص ۱۲۸.  
ت ۲۵ (پایین، راست). دیتایل روی جرز شرقی، مأخذ: همان، ص ۱۳۷.  
ت ۲۶ (پایین، میان). طرح حاشیه سرتویزه و موقعیت آن، مأخذ: همان، ص ۱۳۹.



→ خاقان عصره/ ز صدیق است انوار صداقت/ و من فاق فی ایزان عز جلاله/ ز فاروق است اسرار عدالت/ و اشرف سلطان السلاطین اسمه/ زذی النورین فیض و نور رحمت/ و منه استفاض الناس حسن نواله/ ز انوار علی حب ولایت/ بتعمیر هذا المسجد الجامع الذی/ افاض علی العباد فیض جماله/ ز صدیق است انوار صداقت/ بترغیب مولی زعفران وانه/ ز فاروق است اسرار عدالت/ هو الفاضلها معروف فضل کماله/ زذی النورین فیض و نور رحمت/ تصدی له یعقوب خان وانه/ ز انوار علی حب ولایت/ یفوق علی الاقران حسن خصاله/ کتبه الفقیر مهر علی الملوی ۱۱۳۹ هـ. بر اساس نقشه فراتنه (آرشیو میراث فرهنگی)، شرودر (گالدیری، همان، ص ۲۱۳)، پوپ (پوپ، همان، ص ۱۰۸)، و شواهد موجود در بنا (طاقها و دهانه‌های موجود در مغازه‌های جبهه شمال شرقی) فضای ل (فضای اشغال شده با مغازه‌ها) در کنار فضای A و B سالم بوده‌اند. ۵۹. این در حالی است که کف ایوان جنوبی در عمق ۵۱ سانتی متری مشاهده شد و اظهار نظر در مورد کف شبستان الحاقی نیازمند اقدامات باستان‌شناسی است، اما مسلم است که کف فضا در تراز پایین‌تری نسبت به وضع موجود بوده است.

ت ۲۷ (صفحه روبه‌رو، پایین، چپ). موقعیت کتیبه در پلان طبقه اول، (۱) ابتدا (۲) میانه (۳) انتها، مأخذ: همان، ص ۱۰۹. ت ۲۸. برداشت کتیبه، مأخذ: همان، ص ۱۱۰.

۴) «ه» احتمالاً انتهای کلمه کتبه است و سلغر بن زنگی<sup>۶۴</sup> کاتب این کتیبه است.<sup>۶۵</sup>

**عدم تطابق با هشتی:** این فضا در نگاه اول می‌بایست هشتی ارتباط‌دهنده درون و بیرون بنا باشد، اما آنچه در این فضا مشاهده می‌شود با سایر فضاهای پس از ورودی، در ۹ ورودی دیگر، تفاوت‌های چشمگیری دارد. از جمله این تفاوت‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

**عدم تطابق موقعیت کتیبه شمالی با نظام حرکتی ورود به بنا:** موقعیت قرارگیری کتیبه به نحوی است فرد به هنگام ورود پشت به نام پادشاه وارد می‌شود. در حالی که اغلب نام پادشاه را طوری قرار می‌دهند که در مقابل دیدگان افراد که وارد می‌شوند، باشد (مانند نام السلطان فتحعلی شاه قاجار خلد الله ملکه در ورودی شرقی (ت ۱- ش ۸)). این موقعیت کتیبه متناسب با نظام حرکتی از درون (داخل حیاط) است. این نظام

همچنین آنچه از سایر بخش‌های این عبارت برمی‌آید از این قرار است:

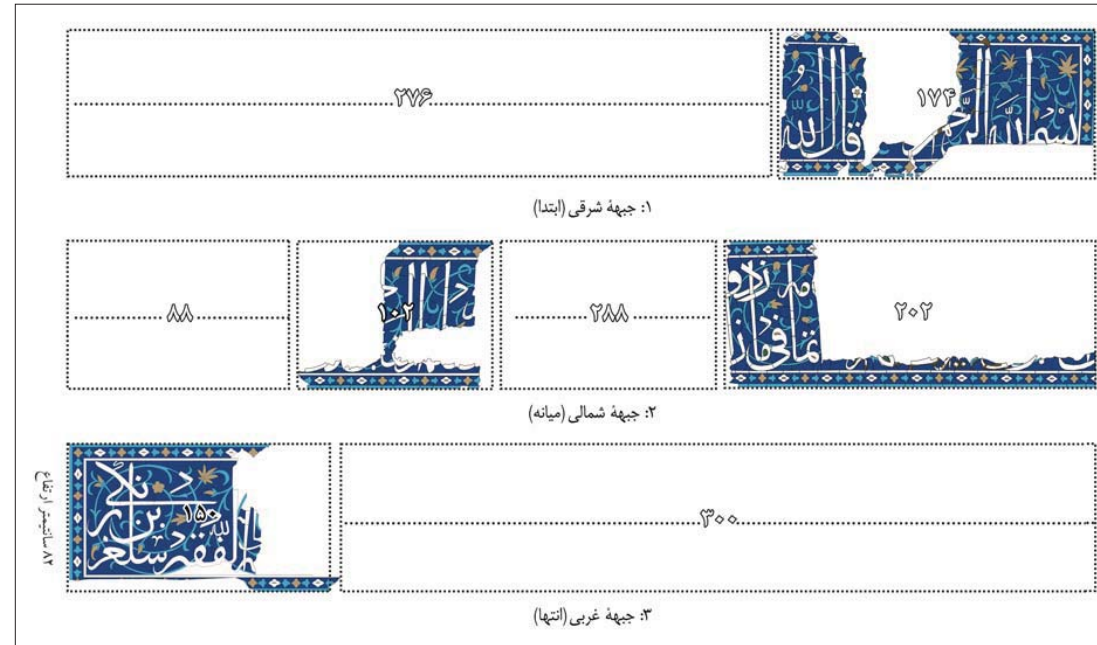
۱) در فاصله بخش اول تا بخش دوم کتیبه آیه قرآن بوده است؛ اما چون هیچ کلمه‌ای در این بین موجود نیست، نمی‌توان آن را تکمیل کرد.

۲) در فاصله بخش دوم تا سوم نام پادشاه قرار داشته است.

۳) کلمه «علم»<sup>۶۲</sup> امروزه از بین رفته ولی در اسناد پیشین<sup>۶۳</sup> مشخص است. این حرف «ع» نشان می‌دهد که حرفی به آن متصل بوده و همچنین بعد «ال» حروف «ف» یا «ق» آمده است، بر این اساس در جستجوی میان آیات قرآن کریم یک آیه مطابق با «علم ال» مشاهده شد، آیه ۱ سوره انبیاء:

«قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»

اما صحت اینکه کلمه «علم» مربوط به آیه یا حدیث باشد به علت کمبود شواهد دشوار است.



ت ۲۹ (بالا). موقعیت کتیبه و نوع نظام حرکتی ورود، ترسیم: پورعیدی‌وند. ت ۳۰ (پایین، راست). موقعیت قرارگیری اتمامه فی زمان دوله، عکس و ترسیم: پورعیدی‌وند.

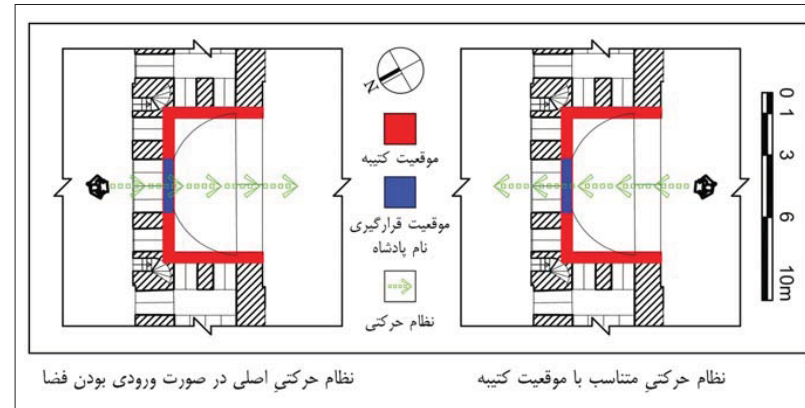
حرکتی با فضای هشتی تطابق ندارد و بیشتر این فضا را ایوانی می‌نمایاند که در پس آن احتمال اینکه فضایی دیگر موجود بوده باشد را تقویت می‌کند (ت ۲۹ و ۳۰).

وجود تزیینات متنوع در بدنه‌ی داخلی: علی‌رغم اینکه بدنه‌ی خارجی (نمای سردر) به جز دو اسپر بالا فاقد تزیینات است، همه‌ی جزوهای باقی‌مانده‌ی طبقه‌ی دوم بدنه‌ی داخلی معقلی‌های متنوع

و معرق‌هایی با نقوش گیاهی (اسلیمی، ختایی) در قاب‌های محرابی و نقوش هندسی دارند. این در حالی است که در سایر ورودی‌های مسجد جامع اصفهان پس از ورودی هشتی یا دالان هست و به هیچ‌وجه این حجم تزیینات در آن‌ها موجود نیست، در مقایسه با سایر هشتی‌هایی که دارای تزیین هستند، باید ذکر کرد در هیچ‌کدام از آن‌ها سردر ساده‌تر از هشتی نیست (ت ۳۱). همچنین پوشش این فضا که پیشتر گفته شد متشکل از تویزه و نیم‌گنبدی است که با سایر هشتی‌ها مطابقت ندارد.

### ۲.۲.۶. تعدد گشایش‌ها در فضای A

علاوه بر دهانه‌ی میانی (به عرض ۲۶۰ سانتی‌متر) دو دهانه (به عرض ۱۱۵ سانتی‌متر) در مجاورت دهانه‌ی میانی هستند که این دو دهانه مجاور در پی الحاقات جبهه‌ی شمالی با آجرهایی با ابعاد ۲۶×۲۶×۶ سانتی‌متر مسدود شده‌اند (ت ۳۲). اسپر هر سه دهانه در بدنه‌ی داخلی کاشی معرق دارند که امروزه تنها کاشی معرق‌های اسپر دهانه‌ی شرقی باقی مانده است. همچنین شواهدی از تزیینات گچی زیر پوشش دهانه‌ی غربی موجود است که حکایت از گشوده بودن این دهانه‌ها در زمان ساخت بنا دارد (ت ۳۳).



نظام حرکتی اصلی در صورت ورودی بودن فضا

نظام حرکتی متناسب با موقعیت کتیبه

### ۳.۲.۶. سایر گشایش‌ها و وجود پلکان در بدنه بیرونی

همان‌طور که پیش از این بیان شد، بنا بر نقشه‌های قدیم بنا<sup>۶۶</sup> و شواهد موجود در مغازه‌ها علاوه بر دهانه‌های گشوده‌ای که امروزه در حیاط شمالی مشاهده می‌شوند، قرینه‌ی همین دهانه‌ها و فضاها در جبهه‌ی شرقی (محل فعلی اشغال‌شده توسط مغازه‌ها (ت ۴-ش ل)) نیز موجود بوده است. وجود دهانه‌های گشوده‌ی متعدد به سمت گذر و همچنین وجود یک زوج پلکان در بدنه‌ی بیرونی که احتمالاً برای دسترسی به طبقه‌ی دوم استفاده می‌شده است، کاملاً مغایر با ساختار بیرونی یک بنا است (ت ۳۴ و ۳۵). این در حالی است که هیچ‌گونه پلکان و گشایشی به سمت برون در کنار سایر





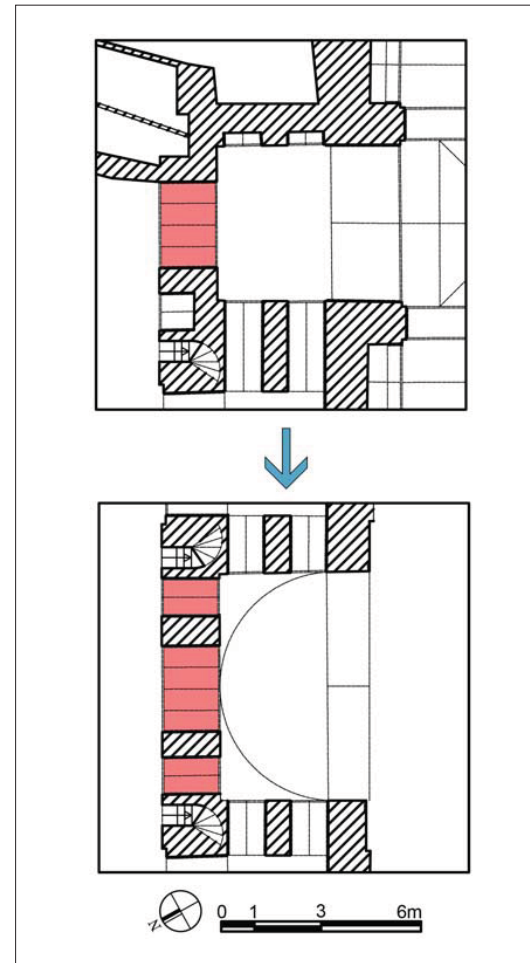
### ۶. ۲. ۴. فاصله موجود بین گذر و بدنه بیرونی

مابین گذر و بدنه بیرونی حدود ۶ متر فاصله است که شاید این فرضیه را پیش آورد که این فضا جلوخانی در مقابل ورودی بوده است، پاسخ این است که، علاوه بر گشایش‌های متعدد در این فضا می‌بایست به جرز گوشه حیاط شمالی مدرسه اشاره کرد که به موازات بدنه فضای موسوم به ورودی با همان آجرها و تراز کف آل مظفر ساخته شده است. این جرز بخشی از ساختار مظفری مسجد جامع اصفهان است و شاید دیوار انتهایی (در ارتباط با گذر) این دیوار بوده باشد (ت ۳۷). علاوه بر این وجود لغاز در دیوار جبهه بیرونی نشان‌دهنده پاکار طاقی است که در جلوی گنبد شمالی مدرسه مظفری (گنبد خسروی) بوده است، ولی امروزه از آن چیزی باقی نمانده است. همچنین آجرچینی

ورودی‌های مسجد جامع نیست. این یکی از ویژگی‌های سبکی مساجد و بناهای عام المنفعه دوره مظفری- تیموری است که بلافاصله با ورود به فضای داخلی دو راه‌پله در دو طرف چپ و راست ورودی وجود دارد. نمونه آن مسجد جامع ده نو میبد، مسجد بفرویه میبد، و مسجد جامع بم است.

۶۰ ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ص ۳۳-۴۴.  
۶۱ فراتته (آرشبو میراث فرهنگی)، شرودر (گالدیری، همان، ص ۲۱۳)، پوپ (پوپ، همان، ص ۱۰۸).

ت ۳۱ (صفحه روبه‌رو، پایین، چپ). تزیینات معرق و معقلی نمای داخلی با قاب آجری، عکس و اصلاحات: پورعیدی‌وند.  
ت ۳۲ (راست). دهانه‌های مجاور، ترسیم: پورعیدی‌وند.



ت ۳۳ (بالا، میان). وجود آرایه‌های گچی و امتداد آن در جرز الحاقی، عکس: پورعیدی‌وند.  
ت ۳۴ (بالا، چپ). سایر گشایش‌ها، عکس: پورعیدی‌وند.  
ت ۳۵ (پایین، چپ). نمای بالا و حجم پلکان موجود در بدنه بیرونی، مأخذ: طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان، ص ۱۳۴.



با ابعاد  $۶/۸۰ \times ۴/۵۰$  متر مشخص می‌شود. از جمله الحاقات دوره دوم در این بخش می‌توان به اضافه کردن جزرهایی به اندازه ۱۰۵ سانتی‌متر در جهت شرقی و غربی فضای B و مسدود کردن دهانه‌های مجاور فضای A اشاره کرد. پوشش فضای B متشکل از یک تویزه به عرض حدود ۱/۲۰ متر در جنوب و نیم‌گنبدی در شمال است که این نیم‌گنبد دارای تزیین قطاربندی اجرا شده با معقلی آجر و کاشی بوده است. مسلماً ورودی دهم سردر شمالی مدرسه مظفری که در ارتباط با بیرون بنا (گذر) کارکرد داشته باشد نیست؛ بلکه این فضا مفصل ارتباطی‌ای است که در بین دو فضا بوده است. متأسفانه هر دو فضا در دو سمت این فضای انتقال دچار تغییرات جدی‌ای شده‌اند که فهم دقیق آنها نیازمند پی‌گردی‌های باستان‌شناسی است. فضای موسوم به ورودی در مقایسه با سایر ورودی‌ها و سردرهای مسجد جامع عتیق اصفهان هیچ‌یک از اندام‌های ورودی را، اعم از سردر، پیش‌طاق، درگاه، و هشتی ندارد. این فضا به دلیل دوطبقه بودن نما و باز بودن فضای بالا و نداشتن تزیینات در نمای خارجی با هیچ‌یک از سردرهای مسجد جامع تطابق ندارد. عدم تطابق فضای B با هشتی به دلیل تطابق نداشتن موقعیت کتیبه با نظام حرکتی ورود به بنا و وجود تزیینات متنوع در بدنه داخلی،



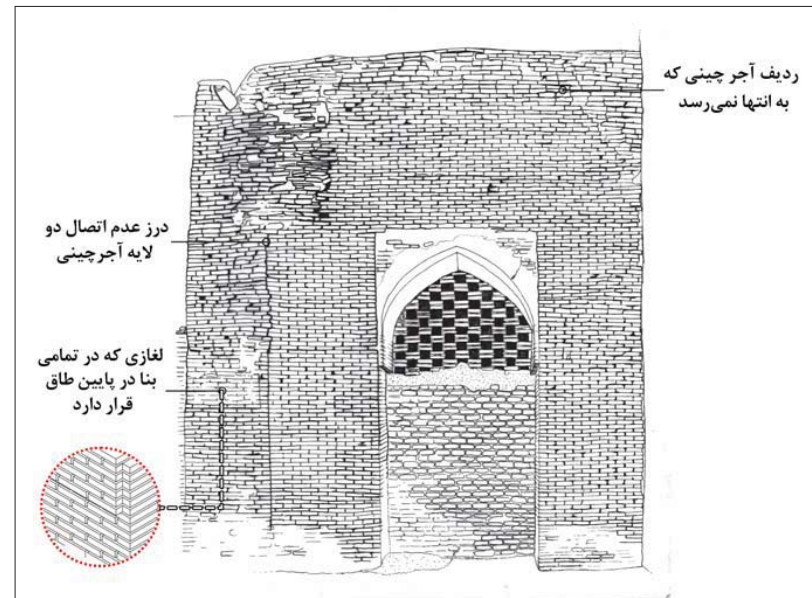
آخرین دهانه شبستان ۱۸ ستون به دلیل شواهدی، اعم از درز عدم اتصال و رج‌های بدون انتها، از مسدود کردن این دهانه در دوره‌های بعد از ساخت و با آجرهای آل مظفر بخش‌های ریخته حکایت می‌کند (ت ۳۶). بدین سبب می‌توان گفت که شبستان شمالی ایوان شرقی تا چند دهانه دیگر ادامه داشته است. فضای حد فاصل این فضا و گذر شمالی به احتمال قریب به یقین دارای شواهد و لایه‌های معماری از ساختمان یا فضای معماری است که در گذشته در این بخش بوده و امروزه از میان رفته است و شواهد آن همچنان هست. به دست آوردن اطلاعات دقیق‌تر نیازمند مطالعات و پی‌گردی‌های باستان‌شناسی در این بخش است تا لبه شمالی مسجد را بتوان ردیابی کرد.

## ۷. نتیجه پژوهش

چنانچه الحاقات دوره دوم که به دلیل بازسازی شبستان شمالی به این بخش از بنا تحمیل شده را بتوان نادیده گرفت، پلان بنا

ت ۳۶ (راست). آجرچینی برای مسدود کردن آخرین دهانه شبستان ۱۸ ستون، مأخذ: طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان، ص ۱۴۰.

ت ۳۷ (چپ). جزر مشاهده شده در گوشه حیاط شمالی، مأخذ: همان، ص ۱۸۲.





شبهستان شمالی ایوان شرقی و جزر مشاهده شده در گوشه حیاط شمالی، همه نشان می‌دهند که این فضا سردر ورودی نیست؛ بلکه فضای انتقال بین دو فضا است. حال اینکه فضای قبل و بعد از این فضا چه بوده است و دارای چه ساختار و کارکردی بوده بر ما پوشیده است و امید است که با ادامه پژوهش‌ها و انجام کاوش‌های باستان‌شناسی بتوان مراحل تکوین و توسعه این فضا را بازخوانی کرد.

برعکس بدنه خارجی، و همچنین نوع پوشش این فضا از دلایل دیگر در رد سردر بودن و تغییر نقش ورودی دهم است، همچنین تعدد گشایش در فضای ورودی و فضاهای مجاور آن، وجود یک زوج پلکان در بدنه بیرونی، و همچنین فاصله موجود بین گذر و بدنه بیرونی که دارای شواهدی مبنی بر ادامه دار بودن این فضا از جمله وجود لغاز در دیوار بیرونی که نشان‌دهنده پاکار طاقی مظفری است، آجرچینی برای مسدود کردن آخرین دهانه

## منابع و مآخذ

آرشبو پایگاه میراث فرهنگی (پایگاه میراث جهانی در مسجد جامع عتیق).  
آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر و محمدکریم بیرنیا و محمود ماهرالنقش. مساجد جامع ایران: مسجد جامع اصفهان، تهران: موزه رضا عباسی، ۱۳۵۸.  
ابونعیم اصفهانی، حافظ. ذکر اخبار اصفهان، ترجمه نورالله کسای، تهران: سروش، ۱۳۷۷.  
اسفنجاری کناری، عیسی. «مطالعه و پژوهش معماری مسجد جامع ده نو میند». در اثر، ش ۳۸ و ۳۹ (پاییز ۱۳۸۴)، ص ۳-۵۳.  
اسفنجاری کناری، عیسی و امیرحسین کریمی. طرح پژوهشی مطالعه، آسیب‌شناسی و طرح حفاظت سردر مسجد جامع ارگ بم، بم: مرکز اسناد پایگاه میراث جهانی، ۱۳۸۷.  
اقبال آشتیانی، عباس. تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری، تهران: امیرکبیر (مرکزی)، ۱۳۶۴.  
پوپ، آرتور. معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: اختران، ۱۳۸۸.  
پورعیدی‌وند، نسرين. طرح مرمت و ساماندهی سردر مدرسه مظفری مسجد جامع اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت بنا، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت، ۲۰ دی ۱۳۹۵.  
جابری انصاری، محمدحسن. تاریخ اصفهان و ری و همه جهان، اصفهان: حسین عمادزاده، ۱۳۲۱.  
جبل‌عاملی، عبدالله. «مسجد جامع اصفهان». در وبگاه خانه معماران آرمانشهر، ۱۳۸۷/۷/۲، (دستیابی در ۲۸ فروردین ۱۳۹۵):

<http://www.armanshahr.org/1-X-25-0-63>

\_\_\_\_\_ . «تاریخ تحولات مسجد جامع اصفهان»، در اثر، ش ۶۱ (تابستان ۱۳۹۲)، ص ۲۹-۶۶.

جناب، علی. آثار و ائینه تاریخی اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، مرکز اصفهان‌شناسی و خانه ملل، ۱۳۸۶.

حاجی قاسمی، کامبیز. گنجنامه: مساجد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۸.

حسین‌آبادی، مصطفی‌مهدی. مطالعه و بررسی ادوار مختلف تاریخی و معماری مدرسه مظفری و چگونگی وابستگی آن به مسجد جامع اصفهان، طرح مرمت و بازسازی جبهه شرقی مدرسه مظفری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت بنا، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت، ۱۳۷۶.

خطیبی، نادر. بررسی و مطالعه تزیینات و عملکرد ورودی در مسجد جامع اصفهان (مرمت کتیبه سردر باب‌الدشت)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت آثار، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت، ۱۳۷۲.

خلیلی، فرنگیس. بررسی آسیب‌ها و تعمیرات صورت‌گرفته در سردر شمال شرقی مسجد جامع اصفهان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت آثار، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده مرمت، ۱۳۹۴.

خلیمی، محمدحسین. زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان، تهران: انتشارات قدیانی، ۱۳۹۰.

رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. آثار ملی اصفهان، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲.

رئیس‌السادات، تهمینه و جواد عباسی و حسین مرادی‌نسب. «نقش آل مظفر

۶۲. در اکثر کتیبه‌های مدرسه مظفری بنا مسجد معرفی شده است: ۱) کتیبه هلال صفة عمر (۶۸ق): آیه ۱۸ سوره توبه با مضمون آباد کردن مساجد، آیه ۲۶ و ۲۷ سوره نور: با مضمون یاد خدا، نیایش، نماز، زکات. ۲) شمسه غربی صفة عمر: حدیث پیامبر با مضمون اهمیت حضور در مسجد. ۳) کتیبه اشرف افغان در صفة عمر (۱۱۳۹ق): به تعمیر این مسجد اشاره دارد. ۴) کتیبه محراب: آیه ۱۸ و ۱۹ سوره توبه با مضمون آباد کردن مساجد و ثواب آن، حدیث پیامبر با مضمون آنکه مسجدی بنا نهد، خداوند برای او در بهشت خانه‌ای می‌سازد و محبوب بودن مسجد در نزد خداوند. ۵) قسمت فوقانی محراب: آیه ۱۲۷ و ۱۲۸ سوره بقره در خصوص ساخت کعبه و آداب دینی. ۶۳) کالدیری، همان، ص ۶۰.  
۶۴. در اسناد تاریخی سلغر بن زنگی مشاهده نشد، تنها یک مورد نوه زنگی (سلغر بن سعد بن زنگی) مربوط به دوره سلغریان مشاهده شد، که اهل خط و ادب بود.  
۶۵. نک: عبدالله قوچانی، همان.  
۶۶. فرانتیه (آرشبو میراث فرهنگی)، شرودر (کالدیری، همان، ص ۲۱۳).  
پوپ (پوپ، همان، ص ۱۰۸).

- در تمدن اسلامی»، در تاریخ در آینه پژوهش، ش ۲ (تابستان ۱۳۹۰)، ص ۸۳-۱۰۶.
- ستوده، حسینقلی. تاریخ آل مظفر (جلد ۱ و ۲)، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.
- سلطانزاده، حسین. فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۲.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق. مطلع سعدین و مجمع بحرین (جلد اول)، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳.
- صالحی‌کاخی، احمد و بهاره تقوی‌نژاد و آزاده همتی. «بررسی اجمالی طرح‌های دوره آل مظفر بر اساس نقوش کاشی‌کاری‌های صفتی عمر در مسجد جامع اصفهان»، در اثر، ش ۶۱ (تابستان ۱۳۹۲)، ص ۹۱-۱۱۲.
- قوچانی، عبدالله. گفتگوی شخصی با نسرین پورعبیدی‌وند (ایمیل)، تیر ۱۳۹۵.
- کتبی، محمود. تاریخ آل مظفر، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: چاپخانه سپهر، ۱۳۶۴.
- کریمی، خاطره. گزارش تعمیرات مسجد جامع اصفهان (۱۳۵۱-۱۳۸۵)، اصفهان: مرکز اسناد میراث فرهنگی، ۱۳۸۵.
- کوست، پاسکال. بناهای دوره اسلامی ایران (از آغاز تا ۱۲۱۸ ش)، ترجمه آتوسا مهرتاش، تهران: مؤسسه تالیف و ترجمه و نشر آثار هنری متن، ۱۳۹۰.
- گالدیری، ائوچنیو. مسجد جامع اصفهان. ترجمه عبدالله جبل‌عاملی. تهران: مؤسسه تالیف و ترجمه و نشر آثار هنری متن، اصفهان: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۰.
- \_\_\_\_\_ . مسجد جامع اصفهان، ترجمه عبدالله جبل‌عاملی، تهران: مؤسسه تالیف و ترجمه و نشر آثار هنری متن، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد خوراسگان، ۱۳۹۲.
- \_\_\_\_\_ . مسجد جمعه اصفهان در دوران آل بویه، ترجمه حسینعلی سلطانزاده پسیان، تهران: انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، بی‌تا.
- گذار، آندره. «مسجد جامع عتیق اصفهان»، در مجله هنر و مردم، ش ۶۱ و ۶۲ (۱۳۴۶)، ص ۶۵-۶۷.
- گذار، آندره و یدا گذار و ماکسیم سیرو. آثار ایران (۴)، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸، ۱۳۷۱.
- گرایار، اولگ. مسجد بزرگ اصفهان، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، اصفهان: انتشارات مانی، ۱۳۸۸.
- مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد. محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی (قرن هشتم)، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی، تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۸۵.
- مرکز اسناد میراث فرهنگی اصفهان.
- معماربان، غلام‌حسین. مسجد جامع اصفهان، به اهتمام محمدعلی طبرسا، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، ۱۳۸۹.
- میرجعفری، حسین. تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران: سمت، ۱۳۸۶.
- میرحسینی، محمدحسن. آل مظفر، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۷.
- ویلبر، دونالد و لیزا گل‌میک. معماری تیموری در ایران و توران، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
- ویلبر، دونالد نیوتن. معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳.
- هنر فر، لطف‌الله. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: کتاب‌فروشی ثقفی، ۱۳۵۰.
- هیلن‌براند، رابرت. معماری اسلامی: فرم عملکرد و معنی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۷۹.

Grabar, Oleg. *The Great Mosque of Isfahan*, London: I.B.Tauris, 1990.

Jung, Michael. *The Wall Paintings of the Great Mosque of Isfahan*, Italy: Nardini editore, 2016.

Saiedi-Anaraki, F. & B. Genito. "FROM THE EXCAVATION TO THE ARCHIVE: ADAMJI (A.RCHAEOLOGICAL D.IGITAL A.RCHIVE M.ASJED-I J.OM'E AT ISFĀHĀN). A JOINT IRANIAN/ITALIAN PROJECT", in *Journal of Newsletter Archeologia (CISA)*, No. 0 (2011), pp.101-121.